

XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Had- és Rendészettudományi Szekció

Budapest, 2013. április 16-18.

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar

**AZ IRREGULÁRIS EGYSÉGEK KIALAKULÁSA, SZEREPE
ÉS FEGYVERZETI FEJLŐDÉSE AZ OSZMÁN–MAGYAR
HATÁRVIDÉK MAGYAR HADSZÍNTERÉN A 16-17.
SZÁZADBAN**

Jelige: Irreguláris csapatok

Dolgozat lezárásának időpontja: 2012, december

Tartalom

1. Bevezetés	1
2. A felhasznált irodalom áttekintése	4
2.1. A 16. század általánosságban.....	4
2.2. Hajdúk és a huszárok irodalma	5
3. A magyar határvidék sajátosságai?	7
3.1. Portyák, lesek, kémhálózat	7
3.2. Az oszmán portya.....	8
3.3. A magyar portya.....	10
4. Gyalogság	14
4.1. A balkáni irreguláris csapatok megjelenése a határvidékeken	14
4.2. A hajdúk.....	15
5. A lovasság.....	19
5.1. A „szabad emberek” - kozákok a magyar hadszíntéren	19
5.2. A magyarok dicsősége – a huszárság	21
6. Összegzés.....	24
Felhasznált irodalom	27

1. Bevezetés

A 16. század közepére egyértelművé vált, hogy a legyőzött és megcsónkított királyi Magyarország képtelen egymagában felvenni a harcot az Oszmán Birodalommal. A kényszer szülte meg 392 év szimbiózisát – a magyaroknak szükségük volt egy erős külső hatalomra, a Habsburgoknak pedig egy az osztrák területeken kívül eső ütközőállamra. A várak és erődítmények szerepe felértékelődött s a kezdeti hatalmi centrumok fokozatosan katonai támaszponttá, majd végvárakká alakultak át, melyek uralták a benne állomásozó lovas seregek által beszágulható területet. Kulcsfontosságúvá vált egy-egy ilyen vár birtoklása, így a gyors, nyílt mezei összecsapásokat felváltották a lassú, több szintből álló ostromok. Az ostromok ostromgépeket (vagy a 16-17. században mozsár, falconet, ágyú), nagy mennyiségű ellátmányt és több élőerőt igényeltek. A korszerű ostromtechnikával szemben kialakultak a korszerű erődítmények, így a védőknek biztosítva volt azon előnyük, hogy jelentős túlerővel szemben is tartani tudták magukat. Ezen haditechnikai változások következtében állhatott meg a török hódítási hullám Magyarország középső részének elfoglalása után, ahol a 15. századi, Luxemburgi Zsigmond által megteremtett végvári minta alapjait átvéve épült ki az ország belső határa az Adriai-tengertől egészen Erdélyig húzódó erődítmények láncolatában. A huszadik század jelentős hadtörténésze, Perjés Géza elmélete alapján a törököknek csupán néhány szűk hónapjuk volt egy-egy hadműveletre, amikkel nem kerülhették meg a környező területek még magyar (esetleg német) kézen lévő erősségeit.¹

A konvencionális nyílt mezei ütközetek és ostromok mellett az oszmán hódítás határán újjáéledtek a kis létszámú csoportosulások sajátos csetepatéi. Az aszimmetrikus háború mindig érdekes képet mutatott, mivel rendre olyan régi elemeket ébresztett fel, melyek egykoron a legfejlettebb technikát jelentette, de akkora már elavult lett. De ha ezen elavultság korabeli elemekkel keveredett, képes volt a nyomasztó létszámfölények kiegyensúlyozására, a reguláris elemek megbontására s nem utolsósorban menedéket és megélhetést nyújtott azoknak, kiknek sem ételük, sem födelük a fejük felett nem volt. A aszimmetria jelen esetben természetesen nem a modern kori értelemben vett, politikai vagy vallási indíttatású elemeket

¹ Az akciórádiusz-elméletéhez bővebben l. Perjés Géza 1975. és Perjés Géza 1979.

jelöl. A 16. század végvidékein a kopjatörések idővel rutinszerű megélhetési forrássá váltak a végváriak számára mindkét oldalon.

E tendenciákat követve alakult folyamatosan az irreguláris, könnyű fegyverzetű gyalogság és lovasság, melynek világra jöttének körülményei szervesen összefonódtak az oszmán hódításokkal. Azon szabad mozgású és gondolkodású katonai elemeket élesztette újra, melyek a magyar „barbár” törzsek letelepedése s „civilizálódása” folytán reguláris, zárt rendű és nehéz fegyverzetű sereggé alakult át.² Ahogyan Perjés Géza is rámutatott, civilizált országok szomszédságában nincs szükség ilyen fosztogató és pusztító katonaelemekre.³ De mi történik akkor, ha egy letelepedett, feudális alapokra épült hadsereggel rendelkező ország határán mégiscsak felbukkannak a „barbárok”, kik nem egy dicsőséges hadjáratban vívják ki a döntő fölényt és megbékélnak az új határok mentén, hanem szisztematikusan, komoly megfontolásokkal és stratégiai érzékkel hatolnak egyre mélyebbre a hódításaik során, katonai szervezetük felépítéséből fakadóan pedig fegyverben tartanak olyan elemeket is, melyek folyamatos betörésekből és rabszedésekből egészítik ki a meglévő – vagy éppen nem lévő – fizetségüket.

Jelen dolgozatomban főként e folyamatok hatásait vizsgálom az oszmán–magyar, majd az oszmán–Habsburg határvidéken. Bár a 16. században kialakult irreguláris egységek származása, társadalmi összetétele, elnevezésének eredete széleskörű történeti szakirodalommal rendelkezik, harci értékük, fegyverzetük, harcmódjuk és a hadseregben betöltött szerepük e korai fázisának vizsgálatára még nem születtek átfogó munkák. Tisztában vagyok azzal, hogy a kérdés bőven túlmutat a hadtörténelem keretein, ugyanis gazdasági-, társadalmi- és politikai folyamatok beható ismerete nélkül érdemi eredményt nem hordozhat. Épp ezért e munka célja nem a korszak és főszereplői monografikus, minden területet kimerítő bemutatása, csupán előfutára egy sokkal komplexebb, mélységében és szélességében is kiterjedtebb kutatásnak. Jelenleg még a nemzetközi és magyar szakirodalom képzi a fő alappillérjét, ugyanakkor megjelennek a kiadott és levéltári források feldolgozásai is. Több, neves történész által kidolgozott általános tételt igyekszem regionális eseményekkel, levelezésekkel és egyéb primer forrásokkal igazolni. A

² A „barbár” és a „civilizált” jelzőket szándékosan idézőjelben közlöm, ugyanis nem feltétlen szinonimái az elmaradott és fejlett, a rossz és a jó stb. kifejezéseknek. Bár a témában érintett országok közül a Magyar Királyság vitathatatlanul a civilizált kategóriába tartozott, annak szó szoros értelmében, az Oszmán Birodalomról semmiképpen sem mondható el, hogy akármiben is elmaradottabb lett volna Európa bármely országához képest.

³ Perjés 1969, 42–44.

folyamatokat a hosszú 16. század korlátain belül értelmezem, annak minden fogyatékosságával.

Az munkám során használt fogalmakkal Pálffy Géza iskoláját kívánom követni. A szembenálló felek esetében a Habsburg Monarchia, a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom megnevezéseket használom, míg az utóbbi népeire az oszmánt és a törököt felváltva.⁴ Ahogyan Pálffy is utal rá, a legújabb kutatások szerint az „oszmán” lenne a helytálló, viszont mind a törökök által, mind magyar és német részről keletkezett iratanyagok rendre a „török” szóhasználattal élnek, így az egyszerűbb olvasat kedvéért – néhány kivételtől eltekintve – fejet hajtok elődeink előtt.

⁴ Vö. Pálffy 2011, főként 28.

2. A felhasznált irodalom áttekintése

2.1. A 16. század általánosságban

Az oszmán hódításokról, azok közigazgatási, gazdasági és katonai felépítéséről, a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság közti házassági ajánlatról már több átfogó szintézis is készült. A legújabb s a Habsburgok és a magyarok kapcsolatrendszerét a legkiterjedtebben taglaló monográfia Pálffy Géza tollából született s miként kitér a fenn taglalt bonyolult rendszer szinte minden területére bőséges szakirodalmat kínálva, további, hasonló céllal készült művek felsorolását nem tartom szükségesnek.⁵ Ugyanakkor érdemesnek vélem megemlíteni Dávid Géza, Fodor Pál, Hegyi Klára, Szakály Ferenc és R. Várkonyi Ágnes munkásságát, hogy a mérleg nyelvét az nyugati orientációjú monográfiáról középre billentsem. Az Oszmán Birodalom belső közigazgatási, gazdasági és társadalmi folyamatait ismerhetjük meg behatóan munkásságuknak köszönhetően, melyek alapjai hatalmas mennyiségű török, német, szláv és magyar források, eleget téve a legmodernebb történetírása minden követelményének.⁶

Az európai történészek közül Robert J. Evans munkái lehetnek számunkra érdekesek, aki sajátosan, harmadik félként igyekezett rálátást nyújtani a Habsburg–magyar kapcsolatokra, illetve ha a 16. századi folyamatokat az egész európai kontinens történelmében szeretnénk elhelyezni, véleményem szerint Normann Davies műveit érdemes leemelnünk a polcról.⁷

⁵ Pálffy 2011, 13–31.

⁶ A teljesség igénye nélkül: Fodor 1991; Fodor 2001; Fodor 2006; Dávid–Fodor et al. 2000; Dávid–Fodor 2005 és 2009; Hegyi 1995; Hegyi 2007; Szakály 1981; Szakály 2006

⁷ Evans 1979; Davies 2002

2.2. Hajdúk és a huszárok irodalma

Midőn e munka fő témája az irreguláris gyalogság – főként a hajdúk – végvári harcai, azok származására, elnevezésük körülményeire a rendelkezésre álló terjedelmes szakirodalomra való tekintettel nem kíván kitérni. A hajdúkat alkotó különböző népcsoportokra és társadalmi rétegekre vonatkozóan viszonylagos egyetértés van. Csak úgy, mint a török kori történelemírás többi szegmensét, a hajdúkutatókat is a 19. század végén alapozták meg hatalmas levéltári iratanyagokra építve, viszont az akkori közlések meglehetősen egyoldalú képet mutatnak a Hódoltság korának társadalmi viszonyairól. A romantikus tájleírásokat és hősképzést erős politikai színezet hatja át, ami a törököket baráti hódítóknak, az osztrákokat pedig ellenséges védelmezőkné mutatja be. A korszak kiemelkedő történésze, Takáts Sándor tárta fel elsőként a hajdúság eredetét s arra a megállapításra jutott, hogy a már ismert rác és egyéb balkáni népelemek csakúgy a marhahajtáson keresztül olvadtak be kezdetben félkatonai társadalmi csoportban.⁸ Melléjük csatlakoztak még az olyan elszegényedett nemesi és nem nemesi rétegek, kiknek nem futotta lóra, megélhetésük pedig veszélybe került.⁹ Kisebbségi vita leginkább a délszláv elemek számarányának vizsgálatánál alakult ki, ugyanis míg Takáts a fenn említett kutatása során a kezdeti délszláv többség mellett foglalt állást, míg Györffy István inkább a magyar elemet tartotta meghatározóbbnak.¹⁰ Dudás Gyula kimondottan a szabad hajdúk társadalmi összetételét és szerepét kívánta feltárni.¹¹ Bár a 19. század végén és 20. elején keltezett téziseket már frissítette a későbbi történetírás, e munkák első kézből való vizsgálata megkerülhetetlen a hajdúság komplex tanulmányozásakor. A huszadik század második felében olyan korszakalkotó művek keletkeztek, melyek már a megszokott hadtörténelmi elbeszéléseken felül elmélyülnek azok pszichológiai, szociológiai és hadelméleti viszonyaiban is. Ezen vonal legfőbb és kiemelkedő személyiségei B. Szabó János, Nagy László és a már többször idézett Perjés Géza. Munkásságuk a mohácsi csatától I. Szulejmán és Zrínyi Miklós stratégiai gondolkodásán keresztül Clausewitz katonai teoretika megteremtéséig egy komplex egészként kezelték a lejátszódó hadászati forradalmi változásokat.

⁸ Takáts 1908, főként 11–23.

⁹ Uo.

¹⁰ Györffy 1927. 133–136.

¹¹ Dudás 1887.

Az európai hadügyi forradalom alapítóatyái, Michael Roberts és Geoffrey Parker hívták fel a tudományos társadalom figyelmét a tűzfegyverek, az újszerű erődépítési és hadsereg-szervezési folyamatok által kirobbantott gyökeres változásokra.¹² Az általuk némileg mostohán kezelt Kelet-Európát később Jeremy Black hozta összefüggésbe a fenn jelzett elmélettel, ha ő maga nem is értett teljesen egyet vele.¹³ A folyamatot majd Kelenik József, Tóth Sándor és Bagi Zoltán Péter zárták le, akik a császári–királyi seregeken keresztül eljuttatták a forradalom alapelemeit a magyar hadszíntérre is.

¹² Roberts 1956, Parker 1988.

¹³ Black 1991.

3. A magyar határvidék sajátosságai?

Ahogy már a bevezetőben is utaltam rá, maga az irreguláris hadviselés, mely a magyar könnyűcsapatokat jellemezte, már megjelent Európa többi területén is Angliától egészen a Moszkvai Nagyfejedelemségig. Lényeges különbség viszont, hogy az oszmánok elleni harcokban a nyugati irreguláris-reguláris elleni küzdelem helyett itt jószerivel a portyázó portyázó ellen, lesvető a gyorsan mozgó ellen harcolt. Míg nyugaton a reguláris seregek gyalogsága mindinkább a zárt tűzrendszer irányába fejlődött, az Oszmán Birodalom európai határvidékán a laza könnyűcsapatok domináltak.

3.1. Portyák, lesek, kémhálózat

Bár Lazarus von Schwendi hermetikusan záró, ugyanakkor aktív határvédelem gondolata 1577-ben körvonalazódott és kezdett a valóságban is szervezett keretek öltetni, az alapelv már a 16. század első felében életre kelt hódoltság peremén.¹⁴ Mindezt a pasák és kapitányok levélváltása mellett az a tény is bizonyítja, hogy a végházakban a gyalogos őrség mellett már 1549-ben nagy számban szolgáltak huszárok és egyéb lovas egységek is, melyek számaránya csak növekedett az idők folyamán.¹⁵ Szükség is volt a könnyűlovasság folyamatos fegyverben tartására, hisz a „határ” másik oldalán, nemegyszer látótávolságban, az oszmán zsoldos és tímárlovasság feladatköre sem korlátozódott csupán a várvédelemre.¹⁶ Miként a huszársággal és a lovas hajdúkkal e munka külön fejezetben foglalkozik, itt érdemes pár szóban szólni az oszmán végvárak őrségének szerkezetéről és létszámáról.

A gyalogos várvédelem magját az ún. *müsztahfizok* adták, kik a várból nem mozdultak ki portyára és nem is csatlakoztak a nagyobb hadjáratokhoz sem. Főként lőfegyvereket

¹⁴ Lazarus von Schwendi 1576-os emlékiratáról magyar és német forrásközléssel: Kelenik 2005.

¹⁵ Győr városában például 220 hajdú mellett 300 könnyű lovas szolgált havi három forintért, Egerben 200 lovas 300 hajdú mellett, a Szlavón végházakban 400-400 lovas és gyalogos. Illésy 1897, 116–117. 1556-ban már 412 huszárt fizettek Győrben, Egerben 400-at, Kanizsán 500-at, míg Pápán 600-at. Takáts 1908, 268–272.

¹⁶ Mint azt Tata és Gesztes esetében írja 1573-ban Ungnad Dávid császári–királyi követ a Pozsonyból Konstantinápolyba való utazása során: „*A bástyáról [Komáromból; H.A.]; a Dunától jobbra látni Gesztest; a fehér török erősséget; és látni Tatát; mely a mienk, s mely ide két mérföldre van, és Geszteshez oly közel esik, hogy a tataiak láthatják szabad szemmel, mint lovagol be s ki a gesztesi török őrség.*” Szalay 1859, 213.

használtak, de sok helyen ők kezelték az ágyukat is. Szintén az általános védelmet hivatottak ellátni a *topcsik*, az ő feladatuk már kizárólag az ágyuk kezelése volt. A védő gyalogság legkevésbé megfizetett, kiegészítő csapatnemeiként jelentek meg az *azabok* és a *martalócok*, kik már részt vettek egy-egy portyán és a hadjáratokon is.¹⁷ A lovas egységeket a várakban szinte kizárólag a *fáriszok* – a Magyar Királyság területén gyakrabban használt elnevezésük a *besliák*, *beslik* – képviselték.¹⁸ Feladtuk már sokkal inkább az ellenséges portyázókra való lecsapás és a saját betörés megvalósítása volt, mint az általános várvédelem. Nekik tulajdonították a határvidék rendszeres dúlását.¹⁹ A magyar végvárakhoz hasonlóan az oszmán oldalon is nagy arányban állomásoztattak lovas egységeket, melyek haladva a határterületek felé mind nagyobb számban tűnnek fel. A hódoltság peremvidékén fekvő nagyobb erődítések feleltek a portyák és betörések jelentős részéért. Az Esztergom várába például 1543-ban közel 1700 fős sereget telepítettek, melyből 395 volt egyértelműen lovas.²⁰ Tóth Sándor László által közölt 1576-os német várösszeírás szerint Simontornya 500 fős őrsége közül a bég 300 *beslivel* és egyéb lovassal rendelkezett.²¹ Vácott 70 *besli* mellett 36 várkatona kiegészülve valamennyi szpáhival, kiknek pontos száma nem ismert.²² Hatvan, a budai vilájet keleti felén található vár őrsége 1569-ben 104 gyalogos mellett 211 lovas.²³

3.2. Az oszmán portya

Az Oszmán Birodalomban bevett szokás volt a környező országokba indított rabló portyák sorozata. Ezek egyrészt a falvak és városok behódoltatására szolgáltak, amikor is – a jelenlegi

¹⁷ Néhány irodalomban a *martalócokat* lovasként említik Hegyi 1995, 84.; Hegyi 1997, passim Ugyanakkor általánosan a gyalogsághoz soroltnak. Tóth 2008, 102.; Hegyi 2007, 134–138.; Ágoston és Masters 2009, 353. Az utóbbi állítást erősíti meg Horváth György bakabányai kapitány Musztafa budai basának címzett levele, melyben a behódolásra felszólító levélre válaszolva a folytonos török portyákra panaszkodik: „... *kárt ne tegyen az én kegyelmes uram jobbágýában, se ő magokban, se marhájokban, az mint minden nap míveli, mind az lovas török és martalócok által* [kiemelés tőlem, H.A.]...” Hausel 2000, 44.

¹⁸ Bár a zsoldlistákban, így több irodalomban is az *ulufedzsijáni szüvári*, *besli* és *fárisz* három külön lovas csapatnemenként szerepel, azok valójában egy, hozzátéveőlegesen a magyar huszárnak megfelelő könnyű lovas egységek voltak. Hegyi 1995, 84.; Hegyi 2007, 127–129.; Tóth 2008, 102.

¹⁹ A török várkatonaság csapatnemeinek, létszámának és ellátási költségeinek szintézise és adattára: Hegyi 2007. A török egységek jellemzésére: Hegyi 2007, főként 111–172.; Tóth 2008, főként 101–103.. Történeti összefoglalás pénzügyi, igazgatási szervekkel és társadalmi élettel: Hegyi 1995

²⁰ Hegyi 2007, 686–689.

²¹ Tóth 2008, 109.

²² Uo. 111.

²³ Hegyi 2007, 823–824.

köztudattal ellentétben – nem végigpusztítottak mindent, hanem felégettek és kifosztottak egy-két falut, elhurcoltak néhány lakost s mindezek láttán a környező települések önként behódoltak, hacsak nem tudta magát megóvni vagy esett egy nagyobb erősség hatósugarába. Az utóbbi esetben, az időnként viszonylag jól működő kémhálózatnak köszönhetően, melyről meg szó esik a továbbiakban, számíthattak a környező lovasság segítségére, kik már azelőtt kilovagoltak, hogy az ellenség elérte volna a falut. Ha ez mégsem sikerült volna, a raboktól és zsákmánytól némileg lelassult portyázók nyomába eredtek. Az oszmán betörések másik célja a rabszolgaszerzés volt. A rabszolgaság intézménye már az iszlám kezdeti szakaszában széles körben elterjedt volt a felsőbb rétegek közt, viszont jóval szabályozottabb formában és más célból, mint például az ókori európai népeknél. Náluk a rabszolga a kényelmet szolgálta az európai termelési modellben hasznosított ingyenmunkával ellentétben, továbbá több vallásjogi norma is érvényben volt, amely megkötötte, kik és milyen módon alkalmazhatóak szolgaként. A 14. századtól kezdte a hadsereg mind jobban elnyelni a rabszolgákat, majd a hadiflotta és az egyre terjeszkedő birodalom „áruigénye” is fokozottan nőtt. A különféle adókból származó emberanyag mellett így a portyákból származó *pendzsik*nek mindig volt kereslete.²⁴ Az ilyen tevékenység során befizetendő viszont csak a nagyobb vállalkozásokkor volt szükséges, melyeket *akinnak* neveztek az akindzsi bégek személyes részvétele esetén, *haramiliknak* pedig a száz főt meghaladó, de bégek részvétele nélkül. A kisebb, száz fő alatti (*csete*) és egyéb, egyéni vagy nem lovas betörések alkalmával mentesültek az ötöd beszolgáltatása alól.²⁵ Az utóbbiról tanúskodik az 1552. augusztus 16-án Isztambulban kiadott rendelet a budai kincstári defterdár számára: „*Parancs Hizirnek, a nagyúri kincstár budai defterdárjának – tartson soká a szerencséje! –: megparancsolom, hogy azoktól, akik gyalogosan mennek el és hoznak rabokat a hitetlenek országából, ne szedjenek ötödöt; elrendelem, hogy ne szedj ötödöt azon rabok után, akiket olyan gyalogosok szereztek, akik között nem voltak lovasok. De a gyalogosokat kivéve a lovasoktól és azoktól, akik hajóval mennek és hoznak rabokat, a törvény szerint továbbra is jár az ötöd. Ha a gyalogosokon kívül bárki rabot hoz, szedd be tőle az ötödöt, és ne engedd, hogy kibúvót keressen és vitatkozzék.*”²⁶ A bőséges zsákmányon kívül az oszmán portyák további motiváló tényezője lehetett a peremvidéki birtokok átengedése a tímár-birtokosok számára. Erre a jelenségre Hegyi Klára mutatott rá. Számításai szerint 1579-ben a határvidéken fekvő nógrádi szandzsák

²⁴ *pendzsik* = perzsa, jelentése „ötöd”, jelen esetben a portyák zsákmányának ötödének beszolgáltatását jelenti. Az oszmán rabsejtési gyakorlatról és a rabszolgákról bővebben: Fodor 2001. [CD-ROM]

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

bevételéből a kincstár mindössze 3,3%-t foglalta le magának, a többi részt meghagyva a különböző oszmán birtokosnak és a zsold-tímárral fizetett várkatonáknak.²⁷

3.3. A magyar portya

A magyarok portyáik ezzel szemben nem azért ejtettek rabokat, hogy azokat esetlegesen az otthoni gazdaságukban vagy hadseregükben felhasználják, hanem az érték követelhető sarc, értékesebb foglyok cseréje vagy pusztán egy ellenséges betörés megbosszulása céljából hajtották végre azokat.²⁸ Az ilyen betörések az elmaradt zsoldok pótlásán és az egyéni hírnévszerzési lehetőségen kívül elősegítette a harcok áthelyezését az ellenség területére.²⁹ Bár a magyar területeken a portyázás legfőképp a könnyűlovasság, így a huszárok dolga volt, a könnyűfegyverzetű gyalogos szabadcsapatok, a hajdúk kialakulásával már azok rabszedései és jószágelhajtásai is fokozatosan megjelennek az oszmán, magyar és császári levelezésekben. A huszárok jellemzően egy-egy erősségből kilovagolván mélyen behatolnak az ellenséges területekre, majd sikeres zsákmányszerzés után visszaszáguldanak a kiinduló bázisra, rendszerint kerülve az összecsapásokat. Ezzel szemben a hajdúk, haramiák és egyéb könnyűgyalogosok hasonló módszerrel csak a szűken vett határvidékeken élhettek, lévén hogy legtöbbször ismeretesek voltak az adott környéken, megbújhattak az erdőkben és a bozótosokban mélyen az ellenséges területeken belül, veszélyeztetve annak oszmánok ellátmányszállító útvonalait egyaránt. Ahogyan Verancsics Antal magyar királyi helytartó és esztergomi érsek Ferdinánd királynak írt levele is utal rá, Tolna környékén 600 hajdú leselkedik prédára várva, ugyanis nagy híre ment, hogy sok pénzt visznek magukkal, épp ezért aggasztja is őket a dolog.³⁰ Ha a két hatalom között épp béke van, levélváltások százai szólnak a magyar és oszmán betörésekről, pusztításokról. Egy-egy nagyobb portya háború idején is a király engedélyéhez volt kötve s rajtuk rend szerint megjelentek maguk a főkapitányok is. Gall Ádám győri kapitánynak maga a király tiltotta meg, hogy személyes is

²⁷ Hegyi 1983, 78–80.

²⁸ Némely rabszedő végvári az oszmán területen élő vagy arra járatos parasztokra bízta a rabjait, hogy adják el nekik. Erről tanúskodik Ali budai basa két panaszos levele is 1582-ből, amikor is a rabokat elvesztő parasztokat a végváriak szintűgy foglyul ejtik. Takáts, Eckhart és Szekfű 1915, 261–263.

²⁹ Vö. Szántó 1980, 63–65.

³⁰ Szalay 1857, 16.

részt vegyen az esztergomi törökön való rajtaütésben.³¹ Mivel a parancsát egy következő levelében nyomatékosítja, feltételezhető, hogy a nehéz volt visszatartani a kapitányokat a betöréseken való személyes részvételtől.³²

Szintén mindkét fél könnyűfegyverzetű egységei által kedvelt taktika volt az ún. lesvetés. Ezen harcmodor alapját Takáts Sándor tollából ismerhetjük meg igazán. Bár ezt a leírását is meglehetősen nemzeti elfogultság jellemzi, maga a lesvetés módjának elbeszélése, amint azt a levelezésekből és emlékiratokból is tudjuk, megfelel a valóságnak: „*A lesre indulás majd mindig éjjel történt. A legnagyobb óvatossággal, halálcsöndben indultak. Éjjel lovakon kimegyünk — írják a vitézek — s nap-nap után lónak hátán virradunk! Nappal rendszeren az erdőkben és a nádasokban rejtőzködtek, s csak éjjel álltak ismét seregbe. A sereg előtt járt a csatavezető (csapatvezető) hadnagy. A hátuljárókat a sereghajtó igazgatta. A kalauzokat, a nyomjárókat vagy a nyomnéző katonákat a czirkálókkal együtt messze maguk előtt jártatták. Menetközben arra is vigyázniok kellett, hogy nyomot ne hagyjanak maguk után. Ezért rendszeren a legelhagyatottabb helyeken mentek.*”³³ Majd így folytatja: „... Rendkívüli gonddal és előrelátással megválasztott és jól elrejtett helyen megvetvén a lest (a lesbe beállottak), minden nyomot eltávolítottak, vagy pedig szándékosan megtévesztő nyomot hagytak. [...] A hol a dandár állott, azt nevezték derék lesnek. A kisebb lesnek aztán az volt a főadata, hogy a nagyobbhoz csalja az ellenséget. Miután alkalmas helyeken vigyázó strázsákat és czirkálókat helyeztek el, teljes fegyverzetben várták a híreket. [...] Erre a célra jó iramló lovakon azonnal kibocsátották a martalékat. Néha csak két-három, máskor meg tizenöt-husz jó lovag volt ez a martalék. Rendeltetése az volt, hogy a közeledő ellenséget csipdesse, egyet s mást elragadjon tőle, aztán futásnak eredvén, ügyes mozdulatokkal a lesre csalja.”³⁴ A további eseményeket már kitalálhatjuk mi magunk. Ha sikerült a csel és az ellenség beleszaladt a lesre állt főszeregbe, ritkán úszhatta meg ép bőrrel a támadókkal ellentétben. A hajdúk ilyen jellegű akcióval gyakrabban találkozni a történelemben, ugyanis helyismeretük, könnyed és gyors mozgásuk a 16. század második felében már valóságos „bozótharcosokká” tette őket s mivel sokuk nem tartozott semmilyen seregbe, jobb híján csapatokba tömörülve egyéni vállalkozásokba kezdtek. A saját népükön való élösködés mellett nagy kárt okoztak az oszmánoknak is – nem egy akciójuk messze földön híressé tette

³¹ Hadtörténelmi Levéltár Törökkori Gyűjteménye (továbbiakban HL TGy.) 1556/70.

³² HL TGy. 1556/72.

³³ Takáts 1912, 734–735.. A hajdú lesvetésről lásd még: Dudás 1887, passim; Takáts 1908, főként 36–37.

³⁴ Uo. 735.

őket. Ugyanakkor a jól megvetett les sem volt feltétlen garancia a sikerrel: 1555-ben Kerechényi László és csapata ellen álltak be lesre az oszmán portyázók, de az szétkergette és levágta őket. Nádasdy Tamásnak címzett levelében ezt így írja le: „*Én osztán nem türhetem ez minden napi bosszút, utánuk menék. Lest vetettek vala Patonnál, ott meg én érem őket. Ugy ada Isten, hogy mind lesestül meg verém őket s mind az görögsgáli kapuig üzém, az kaput es fel vonatám velük. Elevenen több nem esék egynél, az is halálra sebes...*”³⁵ Levelét folytatva arról számol még be, hogy az egyik portyázótól megtudta, a bég parancsára törnek be minden nap, valamint közöttük egy halott van és több sebesült ló.³⁶ Az egy-egy csapatnemet felvonultató portya vagy lesvetés mellett több levél is utal a lovasok és gyalogosok együttes használatára. Vejsz budai basa 1580-ban keltezett levelében több Szigetvár és környéki magyar akciót panaszol el, miként az sérti a két császár szerződését. Levele szerint ugyanazon év február 16-án a végbeliek ezernél több lovassal és hétszáz puskással rohanták le Dorog faluját, rabokat szedtek, levágták az embereket, elhajtották a jószágokat és felgyújtották a falut.³⁷ A kombinált csapatnemek akciójára igazán az ellenség várható felbukkanásakor lehetett igazán előnyös, de erről a levél már nem ír. Egy másik jelentésből viszont megtudhatjuk, hogy Gall Ádám és Paksy János, győri és komáromi kapitány is ilyen mód használta lovas és gyalogos egységeket a portyák során. 1556 tavaszán Székesfehérvár és Esztergom közelében fosztogattak a törökök. Gall Paksynak intézett levelében arra kérte őt, együttesen üssenek rajta a törökön. Gall 200 „puskást” küld ki a környező erdőkbe, hogy csatlakozzanak a komáromi egységekhez és közösen csalják lesre a törököt.³⁸

Bármennyire is voltak éberek a végvárok vitézei, a nyomasztóan hosszú védvonal és az aránytalanul kevés katona tehetetlen lett volna a folyamatosan kezdeményező, legtöbbször létszámfölényben lecsapó oszmán csapatok ellen. További demoralizáló tényezőként hathatott a két végvárrendszer közelsége, így az előre összegyűlt támadó félnek sok esetben jóval rövidebb utat kellett megtennie, mint a különböző őrhelyekről riasztott védőknek. Az 1577-es nagy haditanácskozáson megtervezett és kiépített végvárrendszer legkisebb egységei, az különféle őrházak és megerősített templomok, kastélyok néhány tízes őrsége egymagában nem tudta feltartóztatni a betöréseket sem, az ágyúdörgéses való jelzés hátránya pedig az volt, hogy a támadó csapatok jelenlétén kívül egyéb információkkal nemigen szolgálhattak. Ezen

³⁵ Nagy 1955, 186–187.

³⁶ Uo.

³⁷ Takáts–Eckhart–Szekfü 1915, 210.

³⁸ HL TGy 1556/15.

hiányosságok mérséklésére terjedt el a kémkedés a hódoltság határán, de nemegyszer mélyen az ellenséges vonalak mögött is.³⁹ Kelenik József hívta fel a figyelmet arra, hogy egy jól előkészített portya során az akcióban részt vevő csapatok száma jóval nagyobb volt a célterületen ténylegesen megjelenő fosztogatóktól.⁴⁰ A kiinduló területet el kellett zárni a külvilágtól, nehogy valaki híret vigye a készülődéseknek, elterelő akciókat kellett megvalósítani, őrszemeket állítani és még hosszan sorolhatnánk. Nem volt mellékes magának a támadó csapatnak sem, hogy mennyi információval rendelkezik a célterületről és környékéről. Bár egy hadjárat esetén már sok esetben hónapokkal korábban kémeket küldtek a felvonulási területekre, portyák esetén elégséges volt néhány lovas vagy gyalogos felderítő, aki a lakosságtól vagy elfogott ellenséges katonáktól tájékozódott. Az utóbbit nevezték a korban találóan „nyelvfogásnak”.⁴¹ Takáts Sándor utal rá, hogy egyik félnek sem lehetett nehéz dolga a lakosoktól való hírszerzésben, ugyanis mindkét oldalon akkora volt a szegénység, hogy némi pénzért „a saját vérüket is eladták volna”.⁴² Ezen kívül még egy tucat másik módja is lehetett a hírszerzésnek, melynek nyomai szintén megtalálhatóak a korabeli levelezésekben. Különösen kitűnnek a központi szerepet játszó várak kapitányainak jelentései a király vagy a Haditanács részére, továbbá beépített török és magyar kereskedők, esetlegesen magasabb beosztású török tisztviselők részletes információi.⁴³

³⁹ Vö. Kelenik 2001a. [CD-ROM]; kémkedésről a török korban l. még: Takáts 1915, főként 157–212.

⁴⁰ Vö. uo.

⁴¹ Takáts 1915, 157.. A fogalom megjelenik több korabeli levélben is. Jól kiolvasható például Jakusics Ferencz sági kapitány Teufel Erasmusnak és a váci püspöknek 1552-ben írt leveléből: „...már [...] *ketzsor voltunk zemben az theoreokel de semmikepen nyelweth nem foghatánk* [kiemelés tőlem, H.A.] *az zerenchye nem zolgala thi Nagyságtok...*” HL TGY. 1552/27.

⁴² Takáts 1915, 159.

⁴³ A teljesség igénye nélkül, amelyek a 16. századra vonatkoznak: HL TGY. 1557/1; 1563/11.; 1563/12.; 1565/14.; 1594/2., 1594/43.; 1594/67.; 1596/9.

4. Gyalogság

4.1. A balkáni irreguláris csapatok megjelenése a határvidékeken

Az egész Balkánon az oszmán törökök érkezésével felbolydult állapot miatt tömegével jelentek meg az olyan félkatonai elemek a termelő lakosság mellett, kik a különféle zsoldok, megbízások, zsákmány vagy elhagyott termőföld reményében megmaradtak a feldúlt végeken. Közülük többen már korábban is partizánharcok vívtak a hódítókkal szemben. A szerb *hajdukok*, a bolgár *hajduotok*, a főként görög népekből kikerült *kleftek* vagy a már nagyobb csoportokba verődő, több balkáni népcsoportokból összeverbuválódott *haramiák* mind megtalálták a maguk sajátos módját a túlélésre.⁴⁴ A legnagyobb problémát a déli magyar vidékeken a legutóbbiak jelentették, ugyanis előnyben részesítették a védtelen lakosság kifosztását az ellenséges csapatokon való rajtaütésekkel szemben.

A horvát–szlavón végek kétségkívül legmeghatározóbb „gerillái” az *uszkokok* voltak.⁴⁵ Első vándorlási hullámuk egy részét sikeresen elnyelte a 16. században kialakulóban levő Horvát főkapitányság végvárrendszere, ahol vagy királyi zsoldba fogadták őket, vagy letelepítették őket s a termőföldért cserébe szintén a határokon katonáskodtak. Nagy hasznát vették a szolgálataiknak a rendszeres betörések ellen, ugyanis mind az ellenséget, mind a terepet jól ismerő, gyorsan mozgó gyalogosok voltak, hisz a balkáni oszmán előrenyomulás előtt évekig harcoltak az ellenséges vonalak mögött.⁴⁶ A század közepéig rendszeres portyákat vezettek az oszmán területekre, lecsaptak az ellátási vonalakra, szabotálták az építkezéseket – folyamatos nyugtalanságban tartották az egész határvidéket, megnehezítetve annak konszolidálását. Az elkövetkezendő évtizedekben még több balkáni menekültekből álló egységeket telepítettek le, így Zengg (horvátul *Senj*) központtal külön katonai övezet jött létre a Drávától az Adriai-tenger partjáig, mely a század második felétől a károlyvárosi főkapitányság különleges státuszú része lett.⁴⁷ De a sikeres letelepítések ellenére még mindig nagyszámú szerb, bosnyák és horvát menekült maradt, kik kényszerből vagy a jobb

⁴⁴ Vö. Szántó 1980. passim

⁴⁵ uszkok = horv. szökevények, menekültek Vö. Rothenberg 1961

⁴⁶ Rothenberg 1961.

⁴⁷ Pálffy 2000, 73–75.; Rothenberg 1961.

megélhetés reményében más életformát választottak. A szétesztható földterületek megcsappanásával és a zsoldok folyamatos akadozásával a belőlük képződő szabad csapatok száma egyre csak nőtt. Mivel nagy részük már kizárólag a portyákból és fosztogatásból tartotta el magát, az 1547-es drinápolyi békét követően új megélhetési forrásokat kerestek. Így lettek a kezdetben szárazföldi portyázókból az Adriai-tenger hírhedt kalózzai. Zengg és a Kvarner-vidék (horv. *Kvarnersko primorje*) tökéletesen alkalmas volt az ilyen jellegű partizánharcokra, ugyanis a szárazföldről sűrű erdők és hegyvonulatok védték őket, míg az öbölbe a sekély víz és éles sziklák miatt a nehézfegyverzetű hadihajók nem tudtak behajózni. A kis és fürgé hajóik (*bracera*) mellett ez volt a kulcsa az alig 2000 fős tengeri *uszkok* sikerének.⁴⁸ Fegyverzetük feltehetőleg hasonlított a magyarországi hajdúkéra, így a muskéták és arqebusok elterjedéséig főként csákányt, baltát és szablyát használhattak, amit később felváltottak a lőfegyverek, kiegészítőként pedig hosszú török.⁴⁹ Ezt támasztja alá Fest Aladár kiterjed tanulmánya is, melyben így jellemzi őket: „Az *uszkokok* bátor sőt vakmerő katonák voltak. Védelmi fegyverzetük semmi, támadásra könnyű kerekcsákányt és fokost használtak. Csak néhányuk viselt ezenkívül még handzsárt. Hihetetlen módon tűrtek minden fáradságot és nélkülözést. A kietlen Karstvidék s a tengerpart minden zegét-zugát ismerték. A hegyek meredekén zerge-ügyességgel szökeltek szikláról-sziklára, fittyet hányva üldözőiknek. A portyázás volt életelemük. Csakhamar pusztasággá változtatták a likai török hódoltságát, s folytonos offenzívájukkal távol tartották a pogányt a véghelyektől.”⁵⁰ A kalózkodásuk a század végére már nem csupán a török hajókra korlátozódott, ami komoly politikai konfliktusokhoz vezetett Velence és a Habsburg Monarchia között.⁵¹

4.2. A hajdúk

A portyázó, „csipkedő” hadviselés legkiválóbb gyalogos művelői a magyar határvidékeken kétséggel a hajdúk voltak. Hasonlóan a már taglalt *uszkokok*hoz, származásuk, társadalmi összetételük még mindig nem tisztázott. „Ezek a magyar

⁴⁸ Vö. Longworth 1979.

⁴⁹ Vö. Rothenberg 1961.

⁵⁰ Fest 1891, 436.

⁵¹ Uo. 611-626. A Velence, A Habsburgok és az *uszkokok* közti konfliktushoz l. még: Rothenberg 1961.

flibustierek⁵² a török uralom sajátos szülöttei, egyvívásúak a délszláv junakokkal, a sanyargatott nép idegen igát tűrni nem tudó elemeiből összeverődött csapat, mely öl, rabol, s melynek létezését az biztosítja, hogy a nép titokban velük tartott, mert jobban félt tőlük a boszujuktól, kik semmit sem veszthettek, mint a töröktől. E rablómesterséget űző nép volt a határvillongásoknak mindenkor kovásza. Majd a török területen raboltak, majd a királyi végeken pusztítottak. Volt köztük mindenféle hitű és nemzetiségű, török renegát, szerb uskok, magyar, szökött német katona; elvők nincs, ha kell, rendes királyi szolgálatot is vállalnak”– jegyeztem meg róluk Thallóczy Lajos Zay Ferenc életrajzában.⁵³

Ahogy arra Perjés Géza rámutatott, súlyos hiba lenne az újkori reguláris gyalogság eredetét valahol a hajdúság sorai közt keresni.⁵⁴ Ennek legfőbb oka nem csak a korabeli gyalogságtól alapjaiban eltérő harcmód, de mentalitás is, amiről már szó esett az előzőekben. Kelenik József a már említett tanulmányaiban felvázolta, miként terjedtek el meglepő gyorsasággal a magyar reguláris gyalogság közt a különféle lőfegyverek.⁵⁵ Kétségtelen tény, hogy a várharcok során hatalmas előnyt jelentett a rohamozó ellenség sorainak már a távolból való megbontása, aminek rettentő hatásairól nem egy visszaemlékezés tanúskodik.

A hajdúk kezdeti felszerelésére szintén Takáts Sándortól vannak a legkiterjedtebb leírásaink. Jellemzése alapján általánosságban *„fekete hajdúsüveget, dolmányt, salavárdit és fehér abaköpenyöget, a szablatarsolt, a hajdúövet és sarut viseltek; fegyverük rendszeren a fütykös, balta vagy csákány volt, később az ún. hajdúpuska [...] kopja és szablya.”*⁵⁶ Tehát már ő is rámutatott, hogy a 16. század közepén már kezdtek elterjedni a lőfegyverek, igaz, módosított formában, melyet Kelenik szavai is igazolnak.⁵⁷ Számításai szerint a hagyományos német muskéta 200–220 méteres hatásos lőtávolságával ellentétben ezek a pusok csupán fele akkora távolságra hordtak el.⁵⁸ A rövidített puska és a páncélzat hiánya igazolja, azt az állítást, hogy a végeken „békeidőben” a tüzerő és a mozgékonyaság számított igazán. A szabad hajdúk tökéletesen alkalmazkodtak a gerillaharcokhoz – mozgékonyak voltak, ismerték a

⁵² flibustier= (francia) rabló, kalóz; Chisholm 2003.

⁵³ Thallóczy 1885, 125.

⁵⁴ Perjés 1975. passim

⁵⁵ Kelenik 1991b, 29–39.

⁵⁶ Takáts 1908, 23–24.

⁵⁷ Kelenik 1991b, 29–39.

⁵⁸ Uo.

terepet, kezdeményeztek s főként nem szégyellték idő előtt otthagyni a harcot.⁵⁹ Arról rengeteg fennmaradt levél és leírás tanúskodik, miként hányták-vetették a leseket a hajdúk és éppen merre kószáltak fosztogatva, de vajon hogyan állták meg a helyüket egy nagyobb összecsapáskor, kombinálva egyéb, időnként reguláris, egységekkel.

Mint már említettem, a reguláris gyalogságot mindinkább a teljes egység felé igyekeztek fejleszteni.⁶⁰ A hajdúk ezzel szemben már csupán a felszerelésükből is kiindulva zárt, csoportban végrehajtott hadmozdulatokra képtelenek lettek volna. Pikák és páncélzat hiányában⁶¹ nyílt mezőn a lovasrohamokkal szemben védtelenek voltak, szablyájuk vágásra volt tervezve, amellyel a zárt embertömegben való közelharc lényegesen eredménytelenebb, mint például a nyugati típusú *rapier*rel, nem beszélve a csákányról vagy fokosról a másik kezükben.⁶² Az ezekkel való hatékony harchoz térre és szabadságra volt szükség. Amire viszont kiválóan alkalmasak voltak, azok a gyors mozgást, ellenség- és helyismeretet, vakmerőséget, valamint ravaszságot igénylő feladatokra. Ilyenek voltak a rajtaütések, felderítések, üldözések, hidak felégetése, várfalakon ütött rések megrohamozása, de sok esetben mint élő falat használták őket ellenséges rohamok megbontására, mivel a mezei harcokban könnyű elérhetőségükből és olesóságukból fakadóan viszonylagos nagy tömegekben fordultak elő.⁶³ Thurzó György írja nejének Esztergom 1594-es ostromakor: „„A török gyakorta üt ki az sánczra, az német uraim, még oda sem érkeztek török uraim mingyárást elfutnak; hanem immár magyar gyalogot kellett vinni az sánczban...””.⁶⁴ Az ilyen feladatukhoz igazodott a mentalitásuk is. A hajdúnak elemi ösztöne volt a gyors mozgás, kezdeményezés, saját döntés, mely a reguláris seregrészekben abszolút alárendelt szerepet játszott. A belső kohézió, ami a zárt rendben felsorakozott gyalogságnak a tartást és fegyelmet adta, belőlük hiányzott, ezért hajlamosabbak voltak fokozott fenyegetettség esetén pánikba esni és rendezetlenül, szétszéledve visszavonulni.⁶⁵ Nem hiába jutott Perjés is arra a megállapításra, hogy a „*határvédelmi harc megtaníthatatlan, bele kell születni, épp ezért nem*

⁵⁹ Lesvetések esetén nem egy alkalommal megtörtént, hogy nagy számú vagy veszélyes ellenség közeledtének hírére egyszerűen odébbálltak. Takats 1908, főként 74.

⁶⁰ Kelenik 2005, 985–987.

⁶¹ Hogy mennyire nem kedvelték az ilyen kötöttségeket magukban hordozó fegyvereket már Giorgio Basta és Zrínyi is megírta. Nagy 1986, 117–118.

⁶² Kelenik 2001b. [CD-ROM]

⁶³ Vö. uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Vö. Nagy 1986, főként 117–120.

mindenki alkalmas rá...".⁶⁶ Nyugati képzett gyalogost éppúgy hiába rendeltek volna a végekre kis csoportokban harcolni, mind hajdút a nyílt mezőre rohamozó ellenség ellen. A végvárakban meg kellett találni azt az összhangot, amely a megfelelő mobilitást és védelmet biztosította. Így lettek a defenzíva statikus csapatnemei a német gyalogosok, melyek többsége ugyan lövész volt, kanócos lakatszerkezetű puskával és kétélű karddal, de bőven volt közöttük pikával, alabárdal és kétkezes pallossal rendelkező duplazzsoldos is, megadva azt a tartást, amelyet a könnyűgyalogosok nem tudtak.

⁶⁶ Perjés 1975, 21.

5. A lovasság

5.1.A „szabad emberek” - kozákok a magyar hadszíntéren

Az 1480-as évek végén a krími tatárok és az oszmán törökök közt létre jövő szövetség újabb veszélyt jelentett az állandó hadakozásban megviselt Lengyel–Litván Unió déli végein.⁶⁷ Az állam hivatalszervezete a határvidékeken nem volt túl hatékony, a központi hatalmom hiányát nagybirtokos nemesek és ún. bojár famíliák pótolták. A társadalmi rétegek köztes elemként kialakult *kozákság* származása, vallása, társadalmi-gazdasági hovatartozása szintén nehezen behatárolható.⁶⁸ „Kozákoknak tulajdonképp a Dnyeper és Don vidékén már a XII–XIII. század óta ott összeverődött népkeveréket, maradékát a népvándorlás hullámaiból itt megtelepedett némely törzseknek (kazárok, pecsenyégek, ugorok, jászok, cserkeszek stb.) nevezték, melyek a szomszédos nemzetek (oroszok, lengyelek, magyarok [?], oláhok) kivándorlóit és szökevényeiből újabb és újabb csapatokkal növekedtek.” – jellemezte őket Szádeczky Lajos egy 1888-ban megjelent tanulmányában.⁶⁹ A 16. század végére csoportjaik elértek egy sajátos önszerveződési szintet, melyet a lengyel–litván királyi hatalom mind inkább igyekezett a saját befolyása alá vonni. A kozákok egy részének „regisztrálása” 1572-ben II. Zsigmond Ágostonnak sikerült, amikor 300 kiválasztott tagjukat (*kozacy rejestrowi*) de jure is elismerték a saját hazájukban. Az önkéntes határvédelemi státusból így váltak fokozatosan egy különleges, önálló társadalmi és politikai jogállású katona-paraszti réteggé.⁷⁰ A jogaik növekedésével a politikai öntudatuk is növekedett, így több felkelést is kirobbantottak érdekeik megvédésére. A nemesek ellenállása és az állam anyagi hátterének hiánya végett azonban a kozákok csupán egy részét, Báthori Gábor idejében mintegy 6000 főt tudtak lajstromba felvenni, így rájuk is érvényes volt az oszmán-magyar határvidék oly jellegzetes jelensége, a csoportjaik tagozódása. Csakúgy, mint a könnyűfegyverzetű gyalogosok a Balkánon vagy a hajdúk a Magyar Királyság területén, a kozákok is határvédelmi feladatokat láttak el a király zsoldjában, magánhadseregként harcoltak a nemesek szolgálatában és – szintúgy egyre szaporodó módon – szabad csapatokként zsákmányoltak és

⁶⁷ Front–Varga 2006. 89.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Szádeczky 1888, 38.

⁷⁰ Vö. uo. 37–39.

portyáztak a végeken.⁷¹ Szádeczky Lajos számításai szerint Báthori Gábor lengyel király idején a regisztrált 6 ezer mellett megközelítőleg 20 ezer további kozák látotta el a tartalék szerepét.⁷²

Nem csak a Rzeczpospolita vette igénybe a kozákok segítségét a tatárok ellen. Előszeretettel alkalmazták őket a Habsburgok is, főként a hosszú háború idején. Erich Lassota, a Habsburg-ház felső-magyarországi mustramestere és császári-királyi diplomata katonai szempontból két indokot hozott fel a felfogadásuk mellett: „1. a háború a törökkel biztosan el fog húzódni, s ilyen harcedzett katonákat bármikor használni lehet; 2. közülük sokan értenek a tűzfegyverek, úgyük használatához, nincs szükség külön tűzmesterek adni melléjük, s ezért alkalmazásukkor nem lesznek járulékos kiadások”.⁷³ A kezdetben a tatár segédc csapatok feltartóztatására alkalmazott kozák könnyűlovások a 16. század végére egyre gyakrabban megjelennek Magyar Királyság belső területein is, rendszeres zsoldra felvett számuk is fokozatosan növekszik. E részben havi fizetségért, részben zsákmányért harcoló, kiváló képességekkel rendelkező csapatok megfelelő alternatívát jelntettek a hosszú háború során mindkét fél kimerülő tartalékai pótlására.⁷⁴ A császár zászlaja alatt átlagosan 1-2 ezer volt jelen a 16-17. század fordulóján, a zsoldjegyzékek szerint havi öt tallérért.⁷⁵ Az 1601-ben Székesfehérvár elfoglalása ellen tervezett támadás alsó- és felső-magyarországi seregeinek a 3000 német lovas és 4000 huszár mellé elrendelték 2000 kozák felbérletét is „Schadnitzky” és „egy sziléziai főúr” parancsnoksága alatt.⁷⁶ A lengyel területeken toborzott kozákok egyértelműen a könnyűlovassághoz sorolandók s azok közül is a legkiválóbbak. Hirtelen csapásokra, gyors mozgásokra termettek, páncélt nem viseltek. Általában karddal és puskával harcoltak⁷⁷, de találunk kopjásokat is a magyar hadszíntéren.⁷⁸

⁷¹ Front–Varga 2006, 96.

⁷² Szádeczky 1888, 39.

⁷³ Ivanics 2005, 291.

⁷⁴ Uo. 292

⁷⁵ Az összehasonlítás kedvéért a lovas hajdúk zsoldja ekkoriban 8 tallér volt, a gyalogoské 4. Uo. 293.

⁷⁶ Gömör 1892, 304.

⁷⁷ Szádeczky 1888, 38.

⁷⁸ Gömör 1892, 302.

5.2. A magyarok dicsősége – a huszárság

„Néha csak egyszerű karókerítés [...] vette körül, leginkább azonban erős [...] palánk és árok övezte. A palánk fából és földből készült. Legerősebb volt a töltött vagy bélelt palánk. Ennél két párhuzamos sorban vastag fatörzsszerű oszlopokat ástak a földbe. Az oszlopok vagy sűrűn egymás mellett álltak, vagy hézagosan. Az utóbbi esetben a hézagokat fonással töltötték ki. Tulajdonképpen két kerítést készítettek, amelyek közé földet döngöltek. Az így kialakított vastag fal mindkét oldalát betapasztották.” – ez volt a huszárvár, ahol a végvárak rettegett könnyűlovassága szállt meg, az istállókban, lovaik mellett hálva, éjjel-nappal éberen fegyverben.⁷⁹ Szükség is volt rájuk az örökké a határokat járó, fosztogató és gyors mozgású törökkel szemben. A huszárvárak feladata nem a feltartóztatásuk volt, hanem a betörésük megelőzése, ha pedig későn reagáltak, a zsákmánytól lelassult „pogányok” levágása.⁸⁰

A huszárság mind felszerelésével, mind harcmódorával a török könnyűlovassághoz igazodott. Fegyverzetüket törvényileg szabályozták már a 15-16. század fordulóján. Az 1518. évi II. tc. értelmében *„a nemesek pedig minden husz jobbágytelkük után egy-egy olyan lovast vigyenek magukkal, a kinek legalább lándzsája és pajza van. [...] Magok a nemesek pedig, a kiknek ötven vagy száz és ennél több jobbágyuk van, huszármódra pánczéllal, sisakkal és másféle fegyverekkel kötelesek magukat ellátni.”*⁸¹ Felszerelésükre vonatkozólag több egykorú feljegyzés is kiterjedten szól, így azokat kétségbe vonni vagy hosszabban taglalni szükségtelen. Maguk a leírások is csupán néhány apróságban különböznek. Az alábbiakban közlöm azt a visszaemlékezést, melyet Bánlaky József is felhasznált munkája során:

*„„A gyors lovú magyar huszárok hosszú lándzsáikkal, háromszögalakú testhosszaságú pajzaikkal, melyek csúcsos vége volt felül s melyek különféle színűre lévén befestve, a lándzsák apró lobogóival együtt kellemes látványt nyújtottak a szemlélőnek. A lándzsán kívül görbe kardot, fokost vagy buzogányt viseltek; kurtaszárú csizmáik szélesen vasalva voltak, hatalmas sarkantyúkkal; hosszú, redős ruhájuk alatt, mely bokáig ért, páncélt csak elvétele viselt közülük egyik-másik.”*⁸²

⁷⁹ Ortutay 1982.

⁸⁰ Bende 1971. 524.

⁸¹ 1518. évi (tolnai) II. törvénycikk

⁸² Bánlaky 2001. [CD-ROM] Az eredeti cikk Károlyi Árpád tollából származik.

Maga Nyári Ferenc, a huszárok egy kapitánya a schmalkaldeni háborúban – melyből a fenti leírás is származik –, is ekképp jellemzi vitéz lovasait, akik akkora meglepetéseket okoztak az eddig ilyen egységeket nem látott nyugati harctéren, hogy rohamuk ellen olykor tehetetlenek voltak.⁸³ Egy másik leírás szerint a huszárok kezdetben együttesen rohanták le az ellenfelet, majd szétszóródva küzdöttek és hajlamosak voltak a megfutamodásra is.⁸⁴ Ebből kiválik, hogy nem kizárólag könnyűlovassági feladatokra voltak alkalmasak, de időnként csatalovasságként is megállták a helyüket. Amint arra B. Szabó János is utalt, e harcmód az előfutára a később jelentős sikereket magáénak tudó lengyel huszárságnak is.⁸⁵

Mindezt az oszmánokkal vívott sokéves határ menti harcok során sajátíthatták el, ahol rendszerint túlerőben és taktikai fölényben lévő csapatok ellen küzdöttek. A végvárrendszer szerves részét képezték. Portyáztak az ellenséges területekre, kirohanásokat végeztek ostrom idején. Az őrhelyek közti gyors kommunikáció kulcsa volt, valamint ellenséges mozgolódás esetén az azonnali felderítés is kivitelezhetetlen lett volna gyors és szívós lovak nélkül.⁸⁶ Gall Ádám 1556-ban jelentést kapott, hogy a török Esztergom és Székesfehérvár között mozgolódik, így kiküldte 100 huszáriját, hogy kémleljék ki azok nagyságát és célját.⁸⁷ Ahhoz, hogy a korabeli haditechnika ugrásszerű fejlődése kikezdje az egyik legkonvencionálisabb fegyvernem, a huszárság felszerelését is, olyan könnyű, fél kézből elsüthető lőfegyverek megjelenésére volt szükség, mint a keréklakatos pisztolyok. A 16. század végére datált leírások már így jellemzik a huszárok általános fegyverzetét: „... nyitott sisakot, a lábukig érő páncélt viselnek. A bal oldalukon szablyát, a jobb combjuk alatt egy törst hordanak. Kezükből kopja... hátul, a nyereg mögött, egy tokban pisztolyt is viselnek.”⁸⁸

Végh Ferenc összegzése szerint a huszárság a 17. század közepéig tartotta meg a hagyományos, kopjával, szablyával és huszártárcsával történő harcmódot.⁸⁹ Ezt váltotta a két vagy több pisztoly és a rövid csövű karabély. Feltételezése alapján a védőfelszerelés egyszerűsödése és a lőfegyverek kezelésének gyorsabb elsajátítása hatott katalizátorként az

⁸³ Bánlaky 2001. [CD-ROM]

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ B. Szabó 2004, 470.

⁸⁶ Vö. Szántó 1980, 50.

⁸⁷ HL TGy 1556/8.

⁸⁸ Kelenik 2001b, 34.

⁸⁹ Végh 2012, 124–125.

átalakulásra. A vért és a sisak már nem volt képes hatékonyan ellenállni a lövedékeknek, majd a 17. század elején a mozgást nagyban korlátozó pajzs is lekerült a felszerelési listáról.⁹⁰

Az oszmán-török, de már a nyugati gyalogsági taktika is szükségessé tette a német lovas egységek mobilizálását és tűzfegyverekkel való felszerelését. A könnyűlovas kategóriába sorolt német lovasok, kik a 16. század első felében életre hívott ún. „fekete lovasok” utódjai, védőfelszerelése a huszárokkal szemben a teljes felsőtestet óvta.⁹¹ Támadásra még csupán pisztolyokat és kardot használtak, de a század második felében a magyar hadszíntéren is megjelenő német lovas lövészek már könnyített keréklakatos puskákkal (arquebus) is kiegészültek. Bagi Zoltán gyors ütemű elterjedésüket a sokoldalú felhasználhatóságukban látja – a felderítés, kémkedés és portyázás mellett a nyílt ütközetekben is sikeresen helytálltak.⁹² A lőfegyverek térhódításával azonban elveszett a császári lovasság csatadöntő lendülete, melyet a kürasszírok voltak hivatottak ellensúlyozni. Az immár lándzsát elhagyó nehézlovasság teljes páncélzata nagyobb védettséget biztosított a közelharcok során s a pisztolyokat éppúgy adoptálták, mint a magyar huszárság. Első megjelenésüket a magyar-oszmán határvidéken Bagi 1595-re, Esztergom ostromának idejére datálja.⁹³

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Bagi 2011, 110–111.

⁹² Uo. 111.

⁹³ Uo. 112–113.

6. Összegzés

A 16. századi oszmán hódítás egész Közép-Kelet Európa térképét átrajzolta. A végvárrendszer, várvédő vitézek, az irreguláris, könnyű fegyverzetű gyalogság és lovasság kialakulásának körülményei mind szervesen összefonódtak az oszmán hódításokkal. Fokozatosan rajzolódtak ki a törökökkel kapcsolatba került népek egységes, egyszersmind specifikus tendenciákat mutató reakciói. Meglepően hasonló fejlődési utat jártak be a határvidék félkatonai elemei, amely öt pontban foglalható össze:

1. A hódítás során lakóhelyüket elhagyni kényszerülők egy része a hódítók szolgálatába állt, míg mások a hullám előtt menekülve biztonságosabb vagy annak vélt területekre húzódtak.
2. A menekültek felgyűltek a határvidéki területeken, amelyek a portyázások következtében már a megmaradt lakosságukat is nehezen látták el. A folyamatos betörések nem kedveztek a letelepedett életmódnak, így a hiányt szintén portyákkal kellett kárpótolni. Az őslakosok folyamatosan keveredtek a betelepülőkkel, egy részük már kizárólag zsákmányolásból tartotta el magát.
3. A rabló csapatok egyre nagyobb terhet jelentettek a környékük és a központi hatalom számára, ugyanakkor nőtt az igény az olcsó ám harcedzett katonákra is. Így vagy a király fogadta őket zsoldjába, vagy a földesuraknál és városokban szolgáltak. A megmaradtakat igyekeztek letelepíteni az elnéptelenedett területeken és visszaszoktatni a termelő életmódra. Mindezek ellenére még így is nagyszámban maradtak fosztogató szabad csapatok.
4. Az elhúzódozó hadjáratok és egyre gyakoribb háborúk felszívták a maradék szabad csapatokat is, majd fokozatosan kialakult a könnyűfegyverzetű, irreguláris harcmodort kiválóan művelő gyalogos és lovasok rétege, akik már jelentős harci tapasztalatokkal rendelkeztek. Kifejlődött az egységes képük, már külön katonaelemmé váltak.
5. A háborúk lecsengésével újra csak terhet jelentettek a hatalom számára, így különféle megoldási javaslatokra volt szükség a megszelídítésükre.

Ez folyamat természetesen rendkívül felületes képet mutat a 16. század végvidékeiről. A hajdúk, a huszárok, az uszkokok és a kozákok esetében egyértelműen követhető ez a

folyamat, míg mások beolvadtak a nagyobb, sikeresebb csoportokba, esetlegesen felszámolták őket teljesen. Látványos fejlődés mutatkozik a fegyverzetük alakulásában is. A tűzfegyverek rohamos elterjedésének a praktikum jelentett táptalajt. Használatuk a könnyűfegyveres taktikában kevesebb erőfeszítést, szaktudást igényelt és az ellenség távolról való megtámadása kedvezett a partizánharcnak. A nyugati zsoldos hadseregek és a császári–királyi hivatalrendszer jelenléte a magyar hadszíntéren jelentős fejlődéseket hozott magával, ugyanakkor fejlettsége kevésnek bizonyult az oszmánokkal szemben. Bár a gyalogság páratlan tűzerejének és állóképességének köszönhetően sikeresen verte vissza a támadásokat, nehézlovasságuk pedig meg tudta bontani az ellenség hadrendjét, igazán döntő rohamra azonban sok esetben nem volt képes. Nagy László összegezve a császári–királyi lovastaktika hátrányait, a hatékony üldözést hiányolta igazán. A soraikat így az oszmánok újra és újra rendezték a vesztes összecsapásokat követően – a támadást folyamatosan meg tudták újítani.⁹⁴ A stabil maghoz mozgást kellett hozzárendelni. A felderítés, a kémkedés, a rajtaütések, az ellátás zavarása, a lopakodás – ehhez mindhez a terepet jól ismerő, könnyű fegyverzetű, szívós egységek kellettek, amit a magyar fronton meg is találtak. Ha nem is értünk maradéktalanul egyet ezzel az állítással, több 16. századi ütközet is beszámol a török lovasság újabb és újabb visszatéréséről (példának okáért álljon itt az 1556-os babócsai ütközet, de akár az 1596-os mezőkeresztesi csata is).

A Habsburg–oszmán háborúk során egyik fél sem tudott mindent eldöntő csapást mérni a másikra. A harcok fokozatosan statikussá váltak, a mezei ütközetek várostromokká, a hadjáratok kisebb összecsapásokká. Az oszmán hódítás elveszítette kezdeti lendületét. Az elhúzódó konfliktus kulcskérdése az anyagi ellátottság lett, folyamatos aktív védelemmé alakult. A határzónák egyfolytában változtak, környékükön kialakult a gerilla hadviselés, ahol a cél immár nem a csata keresése, hanem az ellenség zavarása, fárasztása, fosztogatása. A számtalan panasz a budai basától és a végvári kapitányoktól arról tanúskodik, hogy az egyik hatalom sem volt képes – és nem is akart igazán – véget vetni a betöréseknek.

A modern, de mindenkoron érvényes gerilla-taktika szinte összes kívánalma megjelent ekkor a határvidéken, csupán a stratégiai célok különböznek, tudniillik a száz vagy ezer fős portyázó csapatok szeme előtt nem a hódítók kiüldözése az országból vagy az egész

⁹⁴ Vö. Nagy László 1985, 214–215.

birodalom megtörése volt, hanem javarészt a zsákmány és túlélés jelszavai lebegtek. A taktika vázlatos képe a következő:

- a) Mind a korabeli irreguláris gyalogosok, mind a lovasság egy-egy kirívó kivételtől eltekintve, kisebb, mozgékonyabb csoportokba tömörülve csaptak le.
- b) Mivel a határvidék katonaság jórészt helybeliekből került ki vagy rendelkezett olyan maggal, kik ismeretesek voltak a környéken, némileg ellensúlyozni tudták az ellenséges egységek taktikai és létszámfölényét. Mint az tudjuk, a hajdúk a nevezetes tolnai akciójuk után még jó ideig mélyen az ellenséges vonalak mögött maradtak és két kiküldött török csapatot is szétverték. Mindez lehetetlen lett volna megfelelő helyismeret és annak megfelelő kihasználása nélkül.
- c) Ha a hajdúk vagy huszárok túlságosan nagyszámú ellenséges csapatok közeledéséről kaptak híreket, leshelyükről egyszerűen odébbálltak. Ahogyan Takáts idézte őket: *„nem nekünk való ez a küzdelem.”*⁹⁵
- d) A szultáni tanács rendeleteiből kitűnik, hogy a hódoltságbeli lakosok nem egyszer szimpatizáltak és segítettek a határ túloldaláról érkező katonaságot. *„A [pozsegi – H.A.] szandzsákhhoz tartozó falvak rájái⁹⁶ közül több zimmi⁹⁷ és hitehagyott Szigetvárra ment, beállt hajdúnak, és a hitetlen hajdúknak kalauzként szolgált. Amikor a hajdúk kiindulnak, hogy birodalomnak károkat okozzanak, hazatérnek házaikba, találkoznak asszonyaikkal, gyermekeikkel és rokonaikkal [...] és híreik alapján bántalmazzák a rájákat és az utazókat. [...] Mindezek alapján a Porta meghagyja, hogy vágják el az efféle zavarkeltők kapcsolatait a lakhelyeikkel. Elrendelik, hogy a hajdúnak álltak rokonait távolítsák el lakhelyükről...”*⁹⁸

⁹⁵ Takáts 1912.

⁹⁶ Dávid Géza és Fodor Pál magyarázata alapján: „... elvben a szultán valamennyi adófizető alattvalóját jelentette, vallási különbségre való tekintet nélkül. Szélesebb értelemben a birodalom összes lakója.” Dávid–Fodor 2009, 3.

⁹⁷ Dávid Géza és Fodor Pál magyarázata alapján: „Az iszlám birodalom más (jellemzően keresztény vagy zsidó) vallású alattvalója, aki a dzsizje vagy harács (fejadó) ellenében megtarthatja vallását, és élvezzi az állam védelmét” Dávid–Fodor 2009, 22-23.

⁹⁸ Uo.

Felhasznált irodalom

Levéltári Források:

Hadtörténelmi Levéltár Törökkori Gyűjtemény (HL TGy.)

Kiadott források:

Dávid Géza–Fodor Pál: „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei, 1544-1545, 1552.* História–MTA, Budapest 2005.

Dávid Géza–Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei, 1544-1545, 1552.* História–MTA, Budapest 2009.

Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1982.

G.G. [Gömöry Gusztáv]: Török–magyar jegyzékváltás 1593-ból. *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1895). 555–556. o.

Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája I–III.* [Tállay Pál ford.] Balassi Kiadó, Budapest 2009.

Károlyi Árpád–Szalay József: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* MTA TB, Budapest 1882.

Kárffy Ödön közli: Levelek a hódoltság korából, 1555. *Hadtörténelmi Közlemények* 22 (1910). 612–614. o.

Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfü Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelezése.* MTA, Budapest 1915.

Szalay László (közli): *Verancsiscs Antal összes munkái*. Pest, 1857.

Lászlófalvi Velics Antal (ford.): *Magyarországi török kincstári defterek*. Athenaeum. Budapest 1886–1890.

Szakirodalom:

Ágoston Gábor: *A hódolt Magyarország*. Adams Kiadó, Budapest 1992.

Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest 2011.

Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2001.

Belitzky János: *Nógrád megye története. 1. kötet 896-1849*. Nógrád Megyei Tanács. Salgótarján 1972.

Black, Jeremy: *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. Humanities Press, Atlantic Highlands 1991.

Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatási-történeti tanulmányok*. Akadémia Kiadó, Budapest 2005.

Dávid Géza–Fodor Pál: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest*. Brill, Leiden–Boston–Köln 2000.

Davies, Norman: *Európa története*. Osiris Kiadó, Budapest 2002.

Doromby József–Reé László (szerk.): *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története*. Reé László Könyvkiadó- és Terjesztővállalat, Budapest 1941

Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Engel Adolf, Szeged 1887.

Duffy, Michael: *The Military Revolution and the State 1500–1800*. University of Exeter 1980.

Evans, Robert J.: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*. Oxford University Press–Clarendon, Oxford–New York 1979.

- Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Argumentum Kiadó, Budapest 1991.
- Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Balassi Kiadó, Budapest 2001.
- Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. História–MTA TTI, Budapest 2006.
- Font Márta–Varga Beáta: *Ukrajna története*. Bölcsész Konzorcium, Szeged 2006.
- Hausel Sándor: *Nógrádvár*. Nógrád Község Önkormányzata, Nógrád 2000.
- Hegyí Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Gondolat Kiadó, Budapest 1976.
- Hegyí Klára–Zimányi Vera: *Az Oszmán Birodalom Európában*. Corvina Kiadó, Budapest 1986.
- Hegyí Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. História–MTA TTI, Budapest 1995.
- Hegyí Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. História, Budapest 2007.
- Gévay Antal: *A budai basák*. Bécs 1841.
- Marosi Endre: *XVI. századi váraink (1521–1606)*. Budapest–Miskolc 1991.
- Nagy László et al. (szerk.): *Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához*. Hadtörténelmi Intézet, Budapest 1955.
- Nagy László: *Hajdúvitézek 1591–1699*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1986.
- Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Magyar Századok sorozat. Pannonica Kiadó, Budapest 2000.
- Pálffy Géza: *A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angelini várépítész-család térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években*. MOL, Budapest 2010.
- Pálffy Géza: *A Magyar királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. História–MTA TTI, Budapest 2011.

Parker, Geoffrey: *The military revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800*. Cambridge University Press, 1988.

Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország. A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.

Perjés Géza: *Mohács*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979.

Roberts, Michael: *The military revolution, 1560-1660*. M. Boyd, Belfast 1956.

Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémia Kiadó, Budapest 1981.

Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. História Alapítvány–Holnap Kiadó, Budapest 2006.

Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon: 1541-1593*. Akadémia Kiadó, Budapest 1980.

Szántó Imre: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Budapest 1985.

Szántó Imre: *Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után*. JATE, Szeged 1975.

Takáts Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Stádium, Bp. 1922. Reprint: Magyar Ház Kft., Budapest 2010.

Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. MTA, Budapest 1908.

Takáts Sándor: *Bajvívó magyarok. Képek a török világból*. Móra Könyvkiadó, Budapest 1979.

Thallóczy Lajos: *Csömöri Zay Ferenc 1505–1570*. Magyar Tört. Társulat, Budapest 1885.

R. Várkonyi Ágnes: *Három évszázad Magyarország történetében. 1526–1790. A megosztottság évszázada 1526–1606*. Korona Kiadó, Budapest 1999.

Tanulmányok:

Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. In *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998) 2. sz. 351–381. o.

Balás György: Újvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe. In *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888), 199–223. o.

Black, Jeremy: Was There a Military Revolution in Early Modern Europe? In *History Today* 58 (2008) 7. sz. 34–41. o.

Bende Lajos: A törökkori magyar végvárakról. In *Hadtörténelmi Közlemények* 15 (1971) 501–527. o.

Fest Aladár: Az uszkokok és velenczések Fiume történetében I-V. In *Századok* 25 (1891) Sorrendben: 435–446.; 523–544.; 611–626.; 697–717.; 785–796. o.

Gerő László: A magyarországi XVI–XVII. századi végvárak néhány kérdése. In Bodó Sándor–Szabó Jolán (szerk.): *Magyarországi végvárak a XVI–XVIII. században*. Révai Nyomda, Eger 1983. 33–37. o.

Gömöry Gusztáv: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben I. In *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892). 299–322. o.

Györffy István: A hajdúk eredete. In *Protestáns Szemle* 36. (1927) 133–141. o.

Hegyi Klára: A várak és katonaságuk szerepe a törökök magyarországi berendezkedésében. In Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Tanulmányok*. Dobó István Vármúzeum – Révai Nyomda, Eger, 1983. 71–84. o.

Ivanics Mária: Kozák segédcsoportok Habsburg-szolgálatban (1593–1606) In Hausner Gábor: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Argumentum, Budapest 2005.

Kelenik József: Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. In *Hadtörténeti Közlemények* 35 (1988). 484–519. o.

Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. In *Hadtörténeti Közlemények* 103 (1990), 3. sz. 85–95. o.

Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. In *Hadtörténeti Közlemények* 104 (1991a), 3. sz. 80–121. o.

Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. In *Hadtörténeti Közlemények* 104 (1991b), 4. sz. 3–51. o.

Kelenik József: Lazarus von Schwendi emlékirata a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről. In *Századok* 139. (2005.) 979–1010. o.

Matunák Mihály: A palásti csata (1552. aug. 9–10.) In *Hadtörténeti Közlemények* 22 (1910). 244–248. o.

Matunák Mihály: Pálffy Miklós születéshelye Csábrág. *Századok*. 23 (1899). 72–75. o.

Merényi Lajos: Bányavidéki várak és végházak költségeiről. In *Hadtörténeti Közlemények* 7 (1894) 124–126. o.

Rázsó Gyula: A várak szerepe I. Ferdinánd törökellenes terveiben (1521–1543). In: Bodó Sándor–Szabó Jolán (szerk.): *Magyarországi végvárak a XVI–XVIII. században*. Révai Nyomda, Eger, 1983. 61–69. o.

Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás (szerk.): *Végvárak és ellátás*. Mond Art Kft., Eger, 2001. 183–216. o.

Pálffy Géza: The border defense system in Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries. In Veszprémy László–K. Király Béla (szerk.): *A Millenium of Hungarian Military History*. Columbia University Press, New York, 2002. 111–129. o.

Perjés Géza: Az Oszmán Birodalom európai haburúinak katonai kérdései. In *Hadtörténeti Közlemények* 79 (1967). 339–372. o.

Perjés Géza: A hajdúkutatás jelentősége. In Béres András (szerk.): *A hajdúk a magyar történelemben*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. szám. Déri Múzeum, Debrecen, 1969. 38–46.

B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I–II. In *Hadtörténeti Közlemények* 117 (2004) 443–480. o. és 118 (2005) 573–632. o.

Szádeczky Lajos: Báthory István hadjáratai az oroszok ellen I. In *Hadtörténeti Közlemények* 1 (1888) 32–46. o.

Szántó Imre: A végvári harcok szerepe és jelentősége a XVI. század második felében. In Bodó Sándor–Szabó Jolán (szerk.): *Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században. Tanulmányok*. Dobó István Vármúzeum-Révai Nyomda, Eger, 1983. 23–30. o.

Végh Ferenc: Kora újkori társadalmunk színfoltja: a "vitézlő rend" In Bagi Zoltán Péter-Horváth Adrienn: *Mozaikok a Magyar Királyság 16-17. századi történelméből*. Históriaantik Könyvkiadó, Budapest 2012

Elektronikus források:

1518. évi (tolnai) II. törvénycikk a hadi szolgálat módja Lajos alatt: hogy minden husz jobbágy után egy felfegyverzett lovas küldendő a hadba. CompLex Kiadó Kft. 1000 év törvényei internetes adatbázis. 1518. évi (tolnai) törvények. 2003.

[URL: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1396>] Letöltve: 2011. július 3.

Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). In Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. Budapest, 1898.

[URL: <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400339.htm>] Letöltve: 2011. június 27.

Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténete*. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2001.

Domonkos György: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon a XVI. század második felében. Ottavio Baldigara élete és tevékenysége. *Hadtörténeti Közlemények* 111. (1998.) 4. sz. Elektronikus Periodikai Archívum és Adatbázis. 2004.

[URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00007/pdf/domokos.pdf>] Letöltve: 2011. július 3.

Chisholm, Hugh (szerk.): Filibuster szócikk. Encyclopedia Britanica 1911.

[URL: <http://www.studylight.org/enc/bri/view.cgi?number=11304.>] Letöltve: 2012. október 26.

Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. In *A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökkor történelméből*. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2005.

Kelenik József: Kémek, hírek, rémhírek. Hírszerzés és hadviselés a dél-dunántúli végeken a XVII. század első felében. In *A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökkor történelméből*. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2005a.

Kelenik József: A hajdúk. In *A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökkor történelméből*. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft. 2005b.

Kovács Lajos: *Török berendezkedés a hódoltsági végvárakban*. Biztonságpolitika.hu. 2010-ben megjelent publikációk. 2010. július 29.

[URL: http://www.biztonsagpolitika.hu/documents/1281893357_kovacs_lajos_torok_berendezkedes_-_biztonsagpolitika.hu.pdf] Letöltve: 2011. június 29.

Longworth, Philip: The Senj Uskoks Reconsidered. In *The Slavonic and East European Review* 57/3. (1979), 348–368 o. JSTOR

[URL: <http://www.jstor.org/stable/4207856>] Letöltve: 2012. október 26.

Manucy, Albert: *Artillery Through the Ages*. In National Park Service, 2003.

[URL: http://www.nps.gov/history/history/online_books/source/is3/is3c.htm] Letöltve: 2011. július 8.

Ortutay Gyula et al. (szerk.): Magyar néprajzi lexikon 1-5. In *Magyar Elektronikus Könyvtár*.

[URL: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1465.html>] Letöltve: 2012. május 5.

Rothenberg, Gunther E.: Venice and the Uskoks of Senj: 1537-1618. In *The Journal of Modern History* 33/2. (1961), 148–156 o. JSTOR.

[URL: <http://www.jstor.org/stable/1875016>] Letöltve: 2012. május 5.

Takáts Sándor: Bajvívó magyarok. 1912. In *Magyar Elektronikus Könyvtár*.

[URL: <http://mek.oszk.hu/03500/03597/03597.htm>] Letöltve: 2012. május 5.

Tóth Sándor László: Hódoltsági török várak őrsege egy 1576–1590. évi német összeírásban. In *Aetas Történettudományi Folyóirat*. 23. (2008.) 4. sz. Elektronikus Periodikai Archívum és Adatbázis. 2009. július 2.

[URL: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00043/pdf/099-128.pdf>] Letöltve: 2011. március 20.

Tóth László: *Schwarzenberg Adolf*. Győri Életrajzi Lexikon.

[URL: <http://www.gyel.gyor.hu/>] Letöltve: 2011. július 4.